

ОСОБЛИВОСТІ ВІДЕТНОНІМНИХ ТА ВІДКАТОЙКОНІМНИХ ВЛАСНИХ ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ

Топоніміка – галузь науки, об'єктом дослідження якої є закономірності виникнення, розвитку і функціонування власних назв географічних об'єктів. Посилений інтерес до вивчення географічних назв – явище не випадкове, а зумовлене науковими і практичними міркуваннями і тим значенням, якого вони набувають у розв'язанні питань філології, історії, географії. Актуальність нашого дослідження ойконімії визначається дедалі зростаючою увагою мовознавців до вивчення структури та історії найменувань поселень, зокрема тих, що утворилися від етнонімів та катойконімів.

Ми зупинимось лише на одній з формацій – топонімічному архетипі з формантом **-ани (-яни)**. Вибір об'єкта дослідження не випадковий. Як відомо, географічні назви на **-ани (-яни)** є загальнослов'янським топонімічним типом. Вони входять до ряду тих ранньослов'янських утворень, які виникли у період консолідації слов'янських племен, створення перших слов'янських державних інститутів.

Племінні формації як об'єднання племінних союзів, згідно з дослідженнями Б.О.Рибакова, зародилися в надрах праслов'янського ареалу ще задовго до VI-VII ст. н.е. [2, с. 186]. Складову частину союзів слов'янських племен становили племінні об'єднання з назвами на **-ани (-яни) (<-ǣn-/-jan-)** [4, с. 59]. Деривати цього типу засвідчені вже у початкових розділах „Літопису руського”, в яких ідеться про події I тис. н. е.: *бужане, древляне, велиняне, поляне, полочане, сіверяни, поморяни* [Літоп. Руськ.: 2-12]. Це назви слов'янських племен, час існування яких (V-IX ст.) більшість дослідників вважають переддержавним періодом в історії східних слов'ян. Як свідчать літописні дані, в цей час виникають племінні союзи, до яких входили сусідні споріднені племена. Пізніше вони увійшли до складу Київської Русі, що оформилася як державна структура наприкінці X століття. В її межах існували п'ятнадцять слов'янських племен, які сучасні історики поділяють на групи: південно-західну (*поляни, сіверяни, древляни, волиняни, дуліби, тиверці, уличі, білі хорвати*), північно-східну (*в'ятичі, радимичі*), північно-західну (*дреговичі, кривичі, словени*) [1, с. 195]. На рівні етнонімії спостерігаємо змішування давніх формантів **-ани (-яни)** та **-ичі**, про що свідчать паралелі у рамках одного й того ж етніма: *лучичі/лучани; *dedošitji/*dedošane*. Причина цього – велика продуктивність двох зазначених моделей при утворенні назв на означення колективів: *Пуповичи/Пуповляне* [АЗР II: 98, 149]. Можливо, у зв'язку зі змішуванням патронімічної моделі на **-*itji** та етнімії моделі на **-ани (-яни)** виникають **відантропонімі** утворення на **-ани (-яни)** на позначення колективу

людей із вказівкою на засновника чи власника поселення. Відантропонімії ойконіми на **-ани (-яни)**, що з'явилися пізніше (XVIII-XX ст.), є формальними, утвореними за аналогією.

Незважаючи на етнічну диференціацію слов'ян, у назвах їх етноколективів знаходить свою матеріалізацію формант **-ани (-яни)**, а продуктивність утворень з цим формантом свідчить про рівень мовного зближення слов'янських племен. Словотвірний тип на **-ани (-яни)** засвідчений у багатьох слов'янських етнонімах: східнослов'янські – *сіверяни, поляни, деревляни, бужани, волиняни*; західнослов'янські – *слензани, вісляни, поморяни, древ'яни, укряни*; південнослов'янські – *неретвяни, тревун'яни, коновляни, дуцяни* [3, с. 80].

Внаслідок історичного розвитку союзи слов'янських племен перестають існувати, щезають колективи-носії давніх етнонімів на **-ани (-яни)**, проте зберігається традиція називання колективів людей утвореннями цього словотвірного типу: 1446р. – **Деревляне** [AS III: 5] – Луцьк. повіту; 1492р. – **Поляни** [АЛРГ: 56]; 1570р. – **Поляни** [Сел РУ 1569-1647: 370] – Луцьк. повіту; 1545р. – **Bużany** [ŽDz VI: 42] – з опису Луцького замку; 1789р. – **Поморяны** [АЮЗР III/V: 522] – Золочівського повіту; 1765-1791рр. – **Вендичани (Вендичари)** [АЮЗР V/II/I: 445] – Летичівського р-ну. Функція форманта **-ани (-яни)**, що вказує на особливості поселення, походження мешканців, зазначені в передсуфіксальній частині назви, виступає на рівні власних назв колективів на **-ани (-яни)** і закріплюється в назвах місцевостей з цим формантом. Таким чином, топонімізація етнонімів зумовлена територіальною спадкоємністю топонімів і етнонімів на **-ани (-яни)**. Такі ойконіми з'являються в пізньому середньовіччі. Найдавніші їх фіксації на території України сягають XIV ст.: **Gliniany**, 1397, Львівська земля [AGZ X: 2]; **Озеряни**, 1396, Дубенський повіт, біля Острога [Гр XIV: 128]; **Tyssmyenycza alias Tyssmyenyczany**, 1377, Галицька земля [MRPS IV/III: 360]; **Manasterczany**, 1378, Галицька земля [MRPS IV/III: 360]; **Stawczany**, 1396, Львівське староство [AGZ II: 37], пор. польські оніми цього ж типу: **Kobylany**, 1366, Кросненський повіт [AGZ III: 36]; **Podolany**, 1363, Краківська земля [MRPS IV/III: 355];

Функція форманта **-ани (-яни)** утворювати назви на позначення колективів за їх походженням знайшла своє відображення в катойконімах. Це явище прослідковується не тільки в українській мові, а й на білоруському і російському онімному матеріалі. Пам'ятками писемності засвідчено такі українські, російські і білоруські назви на **-ани (-яни)** на позначення жителів: 1494 р. – *Свислочане* (пор. 1496 р. – *Свислоч* [АЛРГ: 64]), *Бобруяне* (пор. 1496 р. – *Бобруескъ* [АЛРГ: 64]), *Мозыряне* (пор. 1496 р. – *Мозыр* [АЛРГ: 64]) [АЛРГ: 87]; 1507 р. – *отъ Полочанъ* [АЛРГ: 121] (пор. 1492 р. – *в Полоцку* [АЛРГ: 56]); *до Пчичанъ* [АЛРГ: 229] (пор. 1496 р. – *Пчич* [АЛРГ: 64]); 1407 р. – *Львовчяне* – *Львов* [АЗР I: 31]; 1597 р. – *Haliczany* – *Halicz* [AGZ, XX/IV: 14]; 1221 р. – *Белжәне* – *Белз* [Літоп. Руськ.: 379]; 1479 р., Новгородська земля – *Цебляне* – *Цебло*, *Ратчане* – *Ратъчинъ*,

Вличане – Влицы [АЗР I: 81]; 1511 р., Новгородська земля – *Лучане* [АЗР II: 98] – *Луки* [АЗР II: 149]; 1499 р. – *Случане – Случьк* [АЗР I: 186]; 1511 р. – *Туровляне – Туров* [Л Метр I: 736]; 1494 р. – *Велижане – Велиж* [АЛМ I: 43]; 1497 р. – *Торопчаномъ – Торонец* [АЗР I: 171]; 1503 – *Витбляне – Витебск* [АЗР I: 352]; 1624 р. – *Глинчане – Глинки* [АХУ I: 43]; 1681 р. – *Устюжане – Устюг* [АХУ I: 558]; 1577 р. – *Кгданьщанъ* – місце *Кгданьское* [АЗР III: 210]; 1692 р. – *Яренчане – Яренскъ* [АХУ I: 1067]; 1495 р. – *Жолудчаны – Жолудокъ* [АЛМ I: 84]; 1499 р. – *Копыляне – Копыль* [АЗР I: 186]; 1415 р. – *Сакольчане – Сакольчи* [АЗР I: 38]; 1605 р. – *Важане – Вага* [АХУ II: 174]; 1607 р. – *Ненокшане – съ Неноксы* [АХУ II: 184].

Загальна назва колективу – сукупності осіб – переходила на назву місця, де проживав цей колектив: 1516 р., *Близняне* – „люди села *Близной*” [Л Метр I: 74]; 1516 р., *Гичане* – „люди из села *Гичичъ*” [Л Метр I: 75]; *Молодечане* – „люди двора *Молодечно*” [Л Метр, I, 581]; 1493 р., *Осово* – „тые люди *Осовляне*” [АЗР I: 130]; 1495 р., *Дублане* – „люди господарські двора *Дубно*” [АЛМ I: 86]; 1559 р., *Плотница* – „ съ подданными господарскими *Плотничаны*” [Ревизвия :128-129]; 1500 р., *Титовянский двор* – „людьми *Титовяномъ*” [АЛМ II: 61]; 1520 р., *Озерничане* – „люди имения *Озерницы*” [Л Метр I: 1448]

Семантичним способом, завдяки переосмисленню: „колектив переселенців – назва території, яку він заселяв”, – катойконім переходив у топонім. Процес переходу катойконімів в ойконіми простежуємо в таких назвах: *Смольняни* – мешканці м. Смоленська [1128 , Літоп. Руськ.: 183] і *Смольняне* – назва поселення „...его имене на имя *Смоляне*” [1484, АЛМ I: 20]; *Видбляне* – жителі м. Вітебська [1496, АЛМ I: 104] і *Видблане* – село в Смоленському повіті [1499, АЛМ II: 2].

Етноніми і катойконіми виступають в основах власних назв – особових імен: „*бояринъ ... на имя Ловгинъ Курянинъ*” [1488, АЛМ I: 28]; *Микита Устюжанинъ* [1624, АХУ I: 63]; у *Ильи Тарасова Глинчанина* [1625, АХУ I: 62]; *Гришка Вологжанинъ* [1632, АХУ III: 124]; *Янъ Подолянинъ* [1519, Л Метр I: 1299]; *Федор Перемышленин* [1641, Южн. отк.: 30]; *Случанин Семен* [1609, ДМВН: 130]; *Федко Галичанин* [1540, АЗР II: 370]; *Суморокъ Радогощанинъ* [1519, Л Метр I: 1304]; *Ивашко Немерчанинъ* [1514, Л Метр I: 79]; *Ивану Смолнянину* [1496, АЗР I: 164]; *Степан Смолнянинъ* [1525, АЗР II: 165]; *Федко Торопчанинъ* [1525, АЗР II: 165]; *Несмеянъ Ягрышанинъ* [1624, АХУ I: 59]; *Карпъ Пинежанинъ* [1624, АХУ I: 61]; *Коста Лбучанин* [1528, Бірила I: 229]; *Stanislaus Ziemianin* [1540, MRPS IV/I: 393]; *Podolanyn Iohannes* [1466, AGZ XV: 444]; *Янъ Подолянинъ* [1515, Л Метр I: 205].

Функція суфікса **-ани (-яни)** розширюється, він виступає у гелонімах, оронімах, тобто в інших типах онімів, яким він не властивий, зокрема, у таких топонімах: 1565 р. – озеро *Мшани* [АЮЗР VII/II: 313], 1570 р. – урочище *Нагоряни* [AGZ X: 102], 1602 р. –

болото *Карани* [ŽDz XXI: 478]; 1624 р. – узгір'я *Озеряни*: “...okolo wzgórz, *Ozierzany zwanego*” [ŽDz XXI: 377]; 1765-1769 рр. – урочища *Ольшани* [ГОЛУ: 82], *Щербани* [ГОЛУ: 85]; 1786 р. – ліс *Кіздани* [АЮЗР VI/II: 303]; 1791 р. – урочище *Квіздани* [АЮЗР VI/II: 420]. Виникнення цих онімів – результат зміни суфіксом **-ани (-яни)** свого первісного чіткого семантичного навантаження – назва групи людей. Можливо, він формально утворював нові власні назви, які виникали за аналогією до вже існуючих назв на **-ани (-яни)** на позначення мешканців.

Лінгвістичний аналіз українських відетнонімних і відкатойконімних ойконімів на **-ани (-яни)** засвідчив, що виникли вони завдяки продуктивності суфікса **-ани (-яни)** в етнонімах і катойконімах, утворених на слов'янському мовному тлі. Поява перших омонімних етнонімів і ойконімів сягає глибокої давнини, коли і місцевість, і народність, що проживала на цій місцевості, позначались одним і тим же іменем. Географічні назви на **-ани (-яни)** є загальнослов'янським типом. Поширення їх на території України зумовлене загальною для всіх слов'ян мовно-історичною тенденцією розвитку онімів на **-ани (-яни)**. На досліджуваній території вони сягають своїми коренями I тисячоліття нашої ери, і пам'ятки засвідчують їх уже в пізньому середньовіччі.

Отже, відетнонімні і відкатойконімні назви місцевостей за своєю формою *pluralia tantum*. Вони розвинулися як результат переосмислення неозначеної множини (назва групи людей) в одиничні предмети (назва місця проживання цих людей). Спочатку виникла назва якогось колективу людей, а потім – назва території, яку він заселяв. Перша функція форманта **-ани (-яни)** на рівні дотопонімних величин повністю збігається із функцією того ж форманта найдавніших етнонімів, друга, топонімна, розширюється порівняно із етнонімною і регламентується характером освоєння земель, розмірами заселеної території та ін. У результаті „топонімізації” онімів на позначення географічних об'єктів проявляється омонімія між етнонімами і географічними назвами. Припускаємо, що першим етапом у виникненні й розвитку цієї групи топонімів був семантичний спосіб творення ойконімних форм.

Література

- 1.Залізняк Л.Л. Первісна історія України. – К., 1999. – 263 с.
- 2.Рыбаков Б.А. Исторические судьбы праславян // История, культура, этнография и фольклор славянских народов. – М., 1978. – С.182-196.
- 3.Стрижак О.С. Етнонімія Геродотової Скіфії. – К., 1988. – 280 с.
- 4.Трубацев О.Н. Ранние славянские этнонимы – свидетели миграции славян // Вопросы языкознания. – 1974. – № 6. – С.48-67.

Скорочення

- АЗР Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. I-IV. – СПб., 1846-1851.
- АЛМ Акты литовской метрики, собранные Ф.И. Леонтовичем. – Варшава, 1896-1897. – Т. I, вып. 1-2.
- АЛРГ Акты литовско-русского государства, изданные М.Довнар-Запольским. Вып.1 (1390-1529). – М., 1899. – 260 с.
- АХУ Акты Холмогорской и Устюжской епархий. Ч. I-III. // Русская историческая библиотека. Т. XII-XXV. – СПб., 1890-1908.
- АЮЗР Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Временною Коммиссією для разбора древнихъ актовъ. Ч. 1-8. – К., 1859-1914.
- Бірыла I Бірыла М.В. Уласные імены , імены-мянушкі, імены по бацьку, прозвішчы. – Мінськ, 1966.
- ГОЛУ Генеральный опис лівобережної України 1765-1769 рр. Показчик населених пунктів. – К., 1959.
- Гр. XIV Грамоти XIV ст. – К., 1974. – 256 с.
- Літоп. Руськ. Літопис руський. За Іпатським списком / Перекл. Л. Махновець, відп. ред. О.В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – 590 с.
- Л Метр Литовская метрика // Русская историческая библиотека. Т. XX. – Пб., 1903.
- Ревизия Ревизия пущ и переходов звериных в бывшем Великом Княжестве Литовском, составленная Г.В. Воловичем в 1559 году. – Вильно, 1867. – 382 с.
- Сел РУ 1569-1647 Селянський рух на Україні 1569-1647 рр. – К., 1993. – 534с.
- Южн. Отк. Памятники Южновеликорусского наречия. Отказные книги / Ред. С.И. Котков. – М., 1977.
- AGZ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej... . – Lwów, 1868-1935. Т. I-XXV.
- AS Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... . – Lwów, 1887-1910. Т. I-VII.
- MRPS Matricularum Regni Poloniae summaria... – Warszawa, 1905-1917. – Pars I-IV.
- ŹDz Źródła dziejowe. – Warszawa, 1876-1897. Т. I-XXII.

АНОТАЦІЯ

У статті досліджено виникнення та розвиток східнослов'янських власних географічних назв, утворених від назв колективів. Лінгвістичний аналіз відетнонімних і відкатойконімних ойконімів засвідчив, що виникли вони завдяки продуктивності суфікса -**ани (-яни)** в етнонімах і катойконімах, утворених на слов'янському мовному тлі.

SUMMARY

This article investigates the origin and development of East Slavonic Proper Geographical names which were created from names of communities. Linguistic analysis of videtnonimny (terms which denote ethnic groups) and vidkatojkonimny ojkonims (terms which denote names of the citizens of some settlements) showed their appearance because of the productivity of suffix -ани (-яни) in etnonims and katojkonims, created on the Slavonic lingual basis.